

др Александар Милановић¹
Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Оригинални
научни рад

doi:10.5937/inovacije1504013M

Значење појма фонема и њен значај за учитељски позив

Резиме: У раду се полази од типичних недоумица и нејасноћа при студентском разумевању појма фонема, везаних за њено поистовећивање са јласом и занемаривање њене ај-сипрактивне природе. При објашњењу се полази од сосировских појмова језика и говора, да би се на типичним примерима из савремене српској језика и његове историје објаснио значај разумевања фонолошких појмова за разумевање суштинске језика као семиотичког система.

Кључне речи: фонема, фонологија, јлас, фонетика, дисинктивно обележје, алофон, језик, говор, говорње.

0. Разумевање појма *фонема* несумњиво је један од најкомплицованијих лингвистичких проблема са којима се сусрећу студенти учитељских и филолошких факултета у Србији. Разлога за то је више. Први и главни несумњиво лежи у чињеници да се апстрактни појмови по природи ствари теже схватају од конкретних, материјалних појава. Други треба тражити у плановима и програмима. Студенти учитељских и филолошких факултета значење термина *фонема* морају савладати већ на првој години студија, када су им лингвистичка знања више него скромна. И док се студенти филолошких факултета фонемама морају враћати и на свим вишим годинама студија, будући учитељи се са њима сусрећу још и на методици наставе српског језика, а потом и на мастер студијама. Пракса

у раду са студентима учитељских факултета, међутим, показује да се њихово знање углавном своди на добру репетицију дефиниције фонеме из прописаних уџбеника, али да такво књишко знање не умеју применити и у своме педагошком раду.

1. Око разлика између фонетике и фонологије дискусија није завршена ни у светској лингвистици ни у нашој научној средини, која је истовремено окренута првенствено словенској (највише руској) и англосаксонској савременој лингвистици. Уколико бисмо тражили уџбеничке дефиниције, могли бисмо се сложити са следећом поставком: „Савремена литература нуди стандардне дефиниције фонетике и фонологије као засебних домена. Фонетика се дефинише као проучавање физичких аспеката говора, физио-

¹ aleksandar.jus@gmail.com

лошке и акустичке базе продукције и перцепције говора. Фонологија се, пак, дефинише као проучавање начина на који гласови функционишу у језицима – узајамних односа гласова у систему, начина на који се они комбинују у веће језичке јединице, правилности у гласовним променама“ (Рауповић, 2003: 11). Фонологија као лингвистичка дисциплина релативно је млада наука, неупоредиво млађа од фонетике, из које се развила. И док је фонетика већ вековима изучавала *гласове* као физичке, материјалне јединице у *говору*, фонологија је тек у 20. веку коначно дефинисала и *фонему*, као апстрактну јединицу у *језику*. Већ из оваквог, сасвим површног описа односа гласа и фонеме јасно је да се до суштине појма *фонема* мора доћи преко односа између језика и говора, и то описаног управо онако како је то учинио Фердинанд де Сосир, оснивач модерне, структуралистичке лингвистике. Добро је познато свим студентима да је Сосир разликовао језик као апстрактан систем знакова за споразумевање, и говор као његову конкретну реализацију. То би се сасвим једноставно могло описати и на следећи начин: сви ми познајемо српски језик и док сами ћутимо на пустој плажи. Али тек када се на њој појаве и наши пријатељи са којима ступамо у разговор или када онима који нису дошли пошаљемо поруку преко мобилног телефона, ми апстрактан систем који стоји похрањен у кори нашег великог мозга активирамо, и тог тренутка прелазимо са плана језика на план говора. Из примера је видљиво да српски термин *говор* (одомаћен још од првог превода Сосировог капиталног дела *Курс ојшће лингвистике* који је урадио знаменити Сретен Марић) није баш најсрећнији, јер подразумева и *говорење* и *писање*. И језик и говор имају своје јединице система, и то јединице које су хијерархијски устројене.

2. Наспрам сваке јединице језика као апстрактног система стоји одговарајућа јединица говора као реализације, материјализације, конкретизације језичког система. На дну језичког

система налазе се базични нивои са најограниченијим бројем јединица. Када говоримо о говору, најнижи ниво је фонетски, чија је основна јединица *глас*. Глас је заправо артикулисани звук у говору. То, прво, значи да је настао свесним напором наших говорних органа, а не, на пример, због бола, када настају крици и јауци, или због болести, када чујемо кашљање или кијање. Јаук, кашаљ, кијање и слични звукови такође су настали радом говорних органа, али су у питању звукови који нису артикулисани. Са друге стране, радом наших говорних органа могу настати и артикулисани звукови који нису гласови. У српској култури добро је познат пример такозваног „цоктања“, којим обично изражавамо неверицу, изненађење, шок (отприлике у значењу 'не могу да верујем') или наглашено извештачено искашљавање, којим износимо неслагање са саговорниковим мишљењем током његовог изношења. Иако видимо да ови звукови настају свесним радом наших говорних органа, да чак имају и своје значење, битно је истаћи да они нису део језика ни део говора.

Стога нашој радној дефиницији гласа одговара свега тридесет *нормираних*, прописаних звукова у српском стандардном (књижевном) језику. У српском народном језику, тј. у његовим дијалектима, има и других гласова, који нису ушли у језичку норму: то су полугласници (тврди у призренско-тимочком, меки у зетско-рашском дијалекту), незамењено јат (у делу шумадијско-војвођанског дијалекта и у исељеничким говорима, на пример, код Срба у румунском Банату), африката *gz* (на пример, у косовско-ресавском дијалекту) и сл.

Гласови су физичке, материјалне јединице. То значи да су они, као и сви други звукови, мериви јер имају своје физичке особине: висину, јачину, боју и трајање. Управо то је разлог да се фонетика, нарочито акустичка и артикулациона фонетика, и посматра као интердисциплинарна наука која је само делом у области лингвистике,

а делом и у области физике (акустике), физиологије итд.

У свим уџбеницима, и то већ за основну школу, пише да су гласови језичке јединице без значења. Понекад варку у ђачким па и студентским главама стварају примери типа: *Смејем се, а њлакао бих; Е, мој брајше; Пикси и Дејо; Живоћ му виси о коницу; У шкријци; С њобом или без њеде; Кренула сам к њеби*. У њима као да сви вокали (а, е, и, о, у) и поједини консонанти (с, к) имају значење. Истина је, међутим, да овде нема никаквог одступања од правила и да су заправо у питању речи које се састоје само од једног гласа, што је ретка ситуација у српском језику. А речи, као и морфеме, настају комбиновањем гласова. То значи да гласови немају значење, али да учествују у стварању виших језичких јединица са значењем: морфема и речи (на пример, комбиновањем гласова настају префикс *не-*, основа *рад-* и суфикс *-ник*, чије је значење прозирно; потом творбеним процесима од њих добијамо реч *нерадник*, такође јасне семантике).

3. Управо на овом месту рођена је фонологија, наука која је унела револуцију у изучавање језика као система за споразумевање међу људима. Развој лингвистике довео је до увиђања да гласови сами немају значење, али да могу унети разлику у значењу виших јединица. На пример, речи *бас* (музички инструмент) и *њас* (домаћа животиња), или речи *дар* (угоститељски објекат) и *њар* (двоје људи), имају многе исте јединице: прво, исти акценат (у првом пару то је краткосилазни, а у другом дугосилазни), а друго – други и трећи глас. Стога разлику у значењу ових речи уноси само разлика у иницијалном, почетном гласу. Фонема је данас најчешће дефинисана управо као глас са дистинктивном (разликовном) функцијом у значењу речи. Мора се овде, међутим, нагласити да оваква дефиниција не корелира директно са суштинском особином фонеме, а то је да је она апстрактна јединица. То, конкретно, значи да се она – *не може чући*. Чује-

мо гласове, а њихови апстрактни еквиваленти су фонеме.

Фонема је најмања јединица фонологије. Она се, међутим, може посматрати као сложена јединица. Уколико се вратимо наведеним примерима, уочићемо да се фонеме /б/ и /п/ у многим својим својствима поклапају, а да се разликују – само у једном. Исти су, наиме, по следећим фонетским параметрима: а) месту артикулације (двоуснени, билабијални); б) начину артикулације (праскави, експлозивни) и в) тврдоћи, тј. мекоћи (тврди). Разликују се само по звучности: /б/ је звучно, /п/ безвучно. За фонологију то значи да ове фонеме имају различита *дистинктивна* (разликовна) *обележја*, од којих су нека релевантна, а нека ирелевантна. За однос /б/ : /п/ релевантно дистинктивно обележје је звучност : безвучност, а примери показују да је за статус фонема довољно једно дистинктивно обележје (упореди и примере *док* и *њок* са краткосилазним акценатом и сл.).

Указивањем на акценат примера скрећемо пажњу да и он може уносити разлику у значењу (упореди, на пример, *лук* са краткосилазним и дугосилазним акценатом или *њас* са истим акценатима), па за примере увек ваља бирати парове речи са истим акценатом, јер у примерима са различитим фонемама у парадигматским позицијама и са различитим акценатима имамо два дистинктивна фактора (на пример, у речима *рад* и *рањ* разлику у значењу уносе финалне фонеме, али и различит акценат).

Наведену опозицију између апстрактног и конкретног у језику немамо само при поређењу јединица фонетике (гласа) и фонологије (фонеме). Најлепшу теоријско-методолошку и терминолошку паралелу можемо повући са односом између *речи* и *лексеме*. Лексема је апстрактна јединица која у себи садржи све облике и сва значења једне речи. Уколико још једанпут (зло)употребимо уџбенички пример лексеме *њава* (што је један од најпреузиманијих примера у историји

србистике), видећемо да она садржи четрнаест облика ове именице, тј. седам у једнини и седам у множини, и сва бројна значења пописана у нашим речницима. Реализација лексеме, у било којем облику (глава, главе, глави итд.) и са било којим значењем (најважнији део тела, најважнији члан породице, део машине итд.), назива се реч. Покушаћемо да ову паралелу искористимо за потпуно разумевање односа фонеме и гласа.

3.1. Све апстрактне јединице у језику терминолошки су уједначене, доведене у систем, тако што се завршавају на *-ема*: *фонема*, *морфема*, *лексема* и сл. Зато се и називају јединицама „емског реда“. Све оне имају и своје материјализоване, конкретизоване еквиваленте у говору: *їлас*, *морф*, *реч* и сл. Ми чујемо или читамо само ове друге јединице, док су прве похрањене у нашој индивидуалној (појединачној) и колективној (народној) свести. У говору долази до различитих варијација апстрактних јединица, условљених различитим факторима.

4. И реализација фонема условљена је контекстом у којем се оне јављају у склопу већих језичких јединица. То конкретно значи да изговор гласа зависи од гласовног окружења у којем се јавља, он се артикулацијски прилагођава околним гласовима. Управо због тога говоримо о различитим *алофонима* једне фонеме, тј. о различитим контекстуалним варијантама њеним. Као најбољи пример за разумевање алофона у српском језику готово по правилу се узима изговор гласа [н] у примерима типа *Ана* и *Анка*, у којем и „најтврђе“ уво може чути разлику у звучању тога [н] у првој и другој речи, а и најмање талентовани ученик може осетити и разлику у положају језика код изговора такозваног *веларнога* [н], тј. онога које је изговорено испред задњонепчаних (веларних) консонаната. То не значи, наравно, да се не може навести и било који други пример гласа у различитом гласовном окружењу. Али, кључно питање, на које студенти обично не знају одговор, јесте зашто [н] у речима

Ана и *Анка* нису две посебне фонеме, већ алофони једне фонеме /н/. Зато што нити у једном примеру прво и друго [н] не могу унети разлику у значењу.

5. То нас, коначно, води не само синхронском већ и дијахронском сагледавању српског језика. Да би у потпуности схватили однос двеју фонема и двају алофона исте фонеме, студентима увек нудим примере из праисторије српског народног језика.

Први пример тиче се последица прве палатализације, гласовне промене извршене у прасловенском језику. Умекшавање задњонепчаних (веларних) консонаната [к], [г] и [х] испред вокала предњег реда (меких вокала) условило је у почетку само појаву њихових алофона, јер су се меки парњази могли јавити само у описаној позицији и нису могли мењати значење речи. Статус фонема су /ч/, /ж/ и /ш/ стекле тек када су престале бити контекстуално условљене, тј. када су се оне појавиле и иза вокала задњег реда (тврдих вокала), чему је допринела друга гласовна промена, дисимилација вокала. Наиме, када се у данашњем глаголу бежати, који је етимолошки имао два вокала јат у суседним слоговима, друго јат разједначило (дисимиловало) у /а/, и /ж/ се истовремено осамосталило у фонему јер је престало бити алофон, тј. позициона варијанта фонеме /г/.

Други пример већ је из историје српског језика, као ни прасловенски из којег се развио, у почетку није имао фонему /ц/. Међутим, као резултат једначења по звучности извршеног на морфемском споју творбене основе и суфикса после губљења слабог полугласника у 10. и 11. веку, у нашем језику појавиле су се малобројне речи попут *врацбина* (*врач-* + *-бина*), *їоруцбина* (*їоруч-* + *-бина*), *оїацбина* (*оїач-* + *-бина*), *сведоцда* (*сведоч-* + *-да*) и сл. У то време, међутим, оно што се касније осамосталило као посебна фонема још увек је био само алофон, тј. контекстуална варијанта фонеме /ч/, из два помену-

та разлога: а) зато што се јављало искључиво у позицији испред звучног консонанта /б/; б) зато што управо из наведеног разлога није могло уне-ти разлику у значењу било које две речи. Стога је за стицање статуса фонеме преломно било време после 15. века, када је у српски језик због језичких контаката продро већи броја турцизма у којима /ц/ није било позиционо условљено, па се јављало и иза вокала (упореди, на пример, *цак*, *цезва*, *хаџија*, *оџак*, *механџија* и сл.).

5.1. Појава звучног парњака безвучне африкате [ч] попунило је рупу (празнину) у фонолошком систему, који тежи равнотежи и симетрији: „Наравно, да у консонантском систему није постојало празно место за ову фонему и 'потреба' да се оно испуни и тиме успостави равнотежа међу звучним и безвучним сугласницима, и ове речи биле би гласовно адаптиране у систем нашег језика као што је и био случај са, такође несловенском, фонемом /ф/“ (Subotić, 2002: 73). То значи да се сада наспрам пара по звучности /ћ/ : /ђ/ појавио и аналошки пар /ч/ : /џ/. Попуњавањем празних места, уосталом, може се објаснити и појава секундарне африкате /дз/ у појединим периферним српским говори-ма, будући да је она звучни парњак африкате /џ/.

Литература

- Jakobson, R. (1986). *Šest predavanja o zvuku i značenju*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Malmberg, B. (1974). *Fonetika*. Sarajevo: Svjetlost.
- Paunović, T. (2003). *Fonetika i/ili fonologija*. Niš: Prosveta.
- Subotić, Lj. (2002). *Istorijska lingvistika*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Summary

This paper starts from typical perplexity and unclearness of students' comprehension of the term phoneme, connected to its connection with the sound and neglecting its abstract nature. When explaining this, we are starting from source terms of language and speech, and in typical terms of contemporary Serbian, there are examples shown, explaining history and significance of phonological assumptions for understanding the essence of language as a semiotic system.

Key words: *phoneme, phonology, sound, phonetics, distinctive feature, allophone, language, speech, talking.*